

φοῦ , τοῦ Φ. Ἐ. Μπένεκε (1798—1854) τὸν ὁποῖο ὁ Ἐρμπαρτ, εἶχεν ἐπηρεάσει πολὺ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ V

ΟΙ ΟΥΜΑΝΙΣΤΕΣ τοῦ 19ου Αἰῶνα

Στὴ φιλοσοφικῇ κίνησιν τοῦ 19ου αἰῶνα, μετὰ τὴν κατάρρευσιν τοῦ Γερμανικοῦ Ἰδεαλισμοῦ, δὲν κυριάρχησε στὴν ἴδια ἔκτασιν ὅπως στοὺς προηγούμενους αἰῶνας, ἓνας μόνος ἀρχηγὸς ἢ μιὰ μόνη κατεύθυνσις.

Ἀλλὰ ἂν μᾶς ζητήσουν νὰ βροῦμε τὸν κυριώτερον τόνον, ποὺ πολὺ ἢ λίγο χρωματίζει καὶ χαρακτηρίζει ὅλα τὰ προϊόντα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, δὲ θὰ βροῦμε ἄλλον πρὸ ἀντιπροσωπευτικόν, ἀπὸ τὸν τόνον τοῦ Οὔμανισμοῦ. (Ἀνθρωπισμοῦ).

Μέσα στὸν Πνευματικὸν πολιτισμὸν τῆς Ἀναγεννήσεως ὁ Οὔμανισμὸς ἀποτελοῦσε τὴν τάσιν, πῶς νὰ ἐπισύρεται τὸ ἐνδιαφέρον στὸν κόσμον τοῦτο μᾶλλον, παρὰ στὸ μέλλοντα. Χρησιμοποιοῦσε τὴν κλασικὴν φιλολογίαν ὡς τὸ καλύτερον μέσον γιὰ νὰ κατανοηθῇ, τί ἦταν ὁ ἄνθρωπος, καὶ τί θὰ μπορούσε πάλιν νὰ γίνῃ. Στὴν περίοδον ποὺ μπαίνομε, τὰ ἀνθρώπινα ἐνδιαφέροντα κυριαρχοῦν πάλιν, ἀλλὰ παίρνουν ὅσο τὸ δυνατὸ μεγαλύτερη ἔκτασιν καὶ ἀπαιτοῦν νὰ ἔχουν στὴν ἐξουσίαν τοὺς ὅλη τὴν ἐμπειρίαν — ὅλα ἐκεῖνα ποὺ ὁ ἄνθρωπος εἶχε φτιάσει ἢ γνωρίσει, ἢ φανταστῇ, ἢ ὄνειρευτῇ, ἢ αἰσθανθῇ. Ὁ κατάλογος τοῦ Ἐγγελοῦ ἀγκαλιάζει κάπως ὅλα τοῦτα. Μὰ ὁ Ἐγγελος εἶχεν ἓνα δικόν του τρόπον νὰ τακτοποιῇ τὴν πνευματικὴν του βαλίτσαν καὶ κάποτε στρίμωνε τὸ περιεχόμενον τῆς ἔτσι, ποὺ νὰ μὴν ἀναγνωρίζεται καὶ ἄλλο τρόπον πάλιν νὰ τὴν ἀνοίγῃ, ἔτσι ποὺ λίγοι θὰ μπορούσαν νὰ τὸ καταλάβουν. Μὰ καὶ πολλὰ πράγματα ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὴν βαλίτσαν, τὰ ὁποῖα δύσκολα οἱ ἄνθρωποι θὰ μπορούσαν νὰ στερηθοῦν.

Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε πεῖ σωστά, ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι κατὰ ἓνα τρόπον τὸ κάθε τί· καὶ σὰν τέτοια, ἡ ἀνάλυσίς τῆς μετὰ τὸ ὄνομα ψυχολογία μπῆκε πλατεῖα μέσα στὴν φιλοσοφίαν τοῦ αἰῶνα. Ἡ θεωρία τῆς γνώσεως μαζὶ μετὰ τὴν λογικὴν ἐμφανίζονται πλούσια στὰ Ἀκαδημαϊκὰ μαθήματα καὶ ἔχουν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ βάζουν

μπροστά στο φοιτητή εκείνα, πού είναι τώρα γνωστά, κάτω από νέο και ενδιαφέροντα φωτισμό.

Συντελεῖ ὁμως καὶ στὸ νῦ ἀναπτυχθῶν τόσο πολὺ ὁ σχολαστικισμὸς καὶ ὁ σκεπτικισμὸς, ὥστε νὰ δημιουργηθῆ ἡ ἐντύπωση καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀνοήτους, ὅτι ἡ θεία φιλοσοφία εἶναι καὶ ἀνούσια καὶ δύσκολη.

ΟΙ ΓΑΛΛΟΙ ΕΚΛΕΚΤΙΚΟΙ

Στοὺς δύο αἰῶνες μετὰ τὸν Ντεκάρτ, ἡ Γαλλία, ἡ τόσο ἐνδοξη στὴν ἐπιστήμη, τὴν ἱστορία καὶ τὴ φιλολογία, δὲ μᾶς ἔδωσε κανένα πρωτότυπο φιλόσοφο, ἐνῶ οἱ γενικὲς ἰδέες πού βγῆκαν ἀπὸ τὴν Ἀγγλικὴ σκέψη κυκλοφοροῦσαν εὐρύτατα μὲ τὴν τάση νὰ δυσφημοῦν τὴν παλαιὰ τάξη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους. Ὅταν τὸ ἔργο αὐτὸ εἶχεν ἐπιτελεσθῆ σὲ ἔκταση, πού ξεπερνοῦσε πολὺ τὶς προθέσεις τῶν πρώτων μεταρρυθμιστῶν, παρουσιάστηκε ἡ ἀντίδραση· καὶ ἀναζητοῦσαν τώρα κάτι πὺ συντηρητικὸ ἀπὸ τὸ λεγόμενον αἰσθησιολογισμὸ καὶ ἀπὸ τὸν ὑλιστικὸ ἀθεϊσμὸ τῶν προεπαναστατικῶν χρόνων.

Κάποια πρωτοτυπία καὶ θεωρητικὴ ἀνιδιοτέλεια ὀφείλομε νῦ ἀναγνωρίσωμε στὸ Μαιν ντε Μπιδάν—(1766—1824), ὁ ὁποῖος λίγα χρόνια μετὰ τὸ Φίχτε—μὰ ὅπως φαίνεται πιθανόν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὸν — θεωροῦσε τὴ θεληματικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὡς πηγὴ γνώσεως à priori. Μεγαλύτερη ἄμεση ἐντύπωση προκάλεσεν ὁ Ρουαγὲ Κολλάρ (1763—1845). Αὐτὸς ὡς καθηγητὴς στὴ Sorbonne τὸ 1811 ἔμπασε τὸ λογικὸ σπιριτουαλισμὸ τοῦ Ρέντ (1710—1796) σὰν ἀντίδοτο στὶς ἐνδοξες τότε (1715—1780) θεωρίες τοῦ Κοντιγιάκ, ὁ ὁποῖος τελειοποιῶντας τὸ Λόκ κατάργησε τὸν ἀντικατρεφτισμὸ — ὡς ἰδιαίτερη πηγὴ τῶν ἰδεῶν μας. Ἐπειτα ἦρθε ὁ Β. Κουζέν (1792—1867) λαμπρὸς ρήτορας, καὶ ὁ πρῶτος πού μετὰ τὴ Madame de Staël διέδωσε τὴ Γερμανικὴ φιλοσοφία στὴ Γαλλία.

Ὁ Κουζέν ὡς καθηγητὴς στὴ Sorbonne κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς μοναρχίας τῶν Βουρβόνων, δίδαξε κυρίως μιὰ πανθεϊστικὴ ἀπολυτοδοξία, μῖγμα ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Σέλιγκ καὶ

του Ἐγγελου. Ἀλλὰ εἴτε ἀπὸ πεποίθησι, εἴτε ἀπὸ καιροσκοπισμὸς ἢ θεωρία αὐτὴ παραμερίστηκε καὶ τὴ θέσιν της τὴν πῆρε, μιὰ ἀς τὴν ποῦμε, Ἐκλεκτικὴ Φιλοσοφία. Σύμφωνα μὲ τὸν Κουζὲν σὲ ὅλες τὶς χῶρες καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐποχάς, ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες Ἰνδίες ὡς τὴ νεωτέρα Εὐρώπη, ἡ φιλοσοφικὴ ἔρευνα ἀναπτύχθηκε κάτω ἀπὸ τὶς τέσσαρις ἀντιμαχόμενες μορφές: τὴν Αἰσθησιοκρατία, τὸν Ἰδεαλισμὸς, τὸ Σκεπτικισμὸς καὶ τὸ Μυστικισμὸς. Ἡ καθεμίᾳ εἶναι σωστὴ σ' ἐκεῖνο πού ὑποστηρίζει καὶ λανθασμένη σὲ ὅ,τι ἀρνιέται καὶ ἡ ὀρθὴ μέθοδος συνίσταται στὸ νὰ κρατοῦμε τὰ θετικὰ καὶ νὰ πετοῦμε τ' ἀρνητικὰ στοιχεῖα καὶ τῶν τεσσάρων. Μὰ οὔτε ὁ δάσκαλος οὔτε οἱ μαθητὲς του δὲν ἀπάντησαν ἴποτε στὴ ζωτικὴ ἐρώτησι τί εἶναι τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα.

Ο ΧΑΜΙΛΤΩΝ ΚΑΙ Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΚΑΘΟΡΙΣΜΕΝΟΥ

Μαζὶ μὲ τὶς ἄλλες ἀξιόλογες προσφορὲς στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ὁ Β. Κουζὲν εἶχε κάνει πολὺ εὐχάριστες διαλέξεις πάνω στὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ, παραδεχόμενος τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ δασκάλου γιὰ τὸν ἀπριορισμὸ (argiostism) τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου, χωρὶς ὅμως νὰ παραδέχεται καὶ τὸν περιορισμὸ τους σὲ ἀπλὲς ὑποκειμενικὲς μορφές, γιὰτὶ αὐτὸ τὸ θεωροῦσε ἀντίθετο πρὸς τὴν ὀρθὴ σκέψη.

Δὲν εἶχε μπῆ μέσα στὴν κριτικὴ τοῦ Κάντ, τὴν καταστρεπτικὴν κάθε μεταφυσικῆς καὶ αὐτὸ τὸ πρᾶγμα χρησιμοποιήθηκε τώρα ἐναντίον του ἀπὸ ἕναν ἀπροσδόκητο ἐχθρό.

Ὁ Sir Οὐίλλιαμ Χάμιλτων (1788—1856) πού ἔγινεν ἔπειτα διάσημος ὡς καθηγητὴς τῆς Λογικῆς καὶ τῆς Μεταφυσικῆς στὸ Edinburgh, ἄρχισε τὸ φιλοσοφικὸ του στάδιο μ' ἕνα δοκίμιο, «Ἡ φιλοσοφία τοῦ καθορισμένου» πού δημοσίευσε στὴν Ἐπιθεώρησι τοῦ Edinburgh τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1829, πολεμῶντας τὴν Ἀπολυτοδοξία καὶ τοῦ Κουζὲν καὶ τοῦ δασκάλου του Σέλιγκ. Ὁ κριτικὸς εἶχεν ἀποκομίσει κάποια ὄχι πολὺ ὀρθὴ γνῶσι τοῦ Κάντ, πρὶν δέκα χρόνια στὴ Γερμανία· καὶ τὴ μεταχειρίζεται μαζὶ μὲ ἄλλη μᾶλλον ἑλαφρά, εὐρυμάθεια, γιὰ ν' ἀπο-

δείξη τὴν ἀρχή, ὅτι *σκέπτεσθαι* = *καθορίζειν*· γι' αὐτὸ τὸ ἀπόλυτο δὲ μπορεῖ νὰ νοηθῆ, δὲ μπορεῖ νὰ συλληφθῆ. Ὁ Χάμιλτων φημιζόταν ὅτι εἶχε διαβάσει «ὅλα ὅσα εἶχε γράψει ποτὲ ἄνθρωπος γιὰ τὴ φιλοσοφία»· σ' αὐτὰ ὅμως προφανῶς δὲν περιλαμβάνόταν κι ὁ Ἑγελος, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς εἶχε κατορθώσει τὸν ἄθλο, πὺ ὅλοι τὸν θεωροῦσαν ἀκατόρθωτο.

Μετὰ τριάντα χρόνια ἡ *φιλοσοφία τοῦ καθορισμένου* ἀπόκτησε μιὰ ξαφνική, μιὰ παροδική φήμη, ἐπειδὴ τὴ χρησιμοποίησε σὲ μεγάλη ἔκταση ὁ μαθητὴς τοῦ Χάμιλτων Χ. Λ. Μάνσελ στὶς διαλέξεις του στὸ Βampton, γιὰ τὰ Ὅρια τῆς Θρησκευτικῆς Σκέψεως (1858). Σ' αὐτὲς ἤθελε ν' ἀποδείξη ὅτι ὅπως δὲ γνωρίζομε τίποτα γιὰ τὰ πράγματα καθ' ἑαυτὰ, τίποτε ἀπὸ ὅ,τι ἔχει λεχθῆ καὶ γιὰ τὸ Θεὸ στὴ Βίβλο ἢ στὶς θρησκείες, δὲ μπορεῖ νὰ ἀπορριφθῆ *à priori* ὡς ἀπίθανο. Τὸ βιβλίον ἐκεῖνο ἀπέτυχεν ἐντελῶς ὡς ἀπολογία καὶ τὸ μόνο ἀποτέλεσμα πὺ εἶχε ἦταν ὅτι προετοίμασε τὴ δημοσία γνώμη γιὰ τὸν Ἀγνωστικισμό τοῦ Ἑρμπερτ Σπένερ καὶ τοῦ Χάξλεϋ.

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ ΚΟΝΤ

Οἱ λαμπροὶ ἀκροατὲς πὺ μαγεμένοι κρέμονταν ἀπὸ τὰ χεῖλη τοῦ Β. Κουζέν, ὅταν τοὺς ἀνέπτυσσε τὸ Ἄπειρο καὶ τὸ Πεπερασμένο καὶ τὴ σχέση μεταξὺ τῶν δυό, δὲν ὑποψιάζονταν ὅτι ὁ μόνος μέγας φιλόσοφος τῆς Γαλλίας, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ντεκάρτ, δούλευε ἀνάμεσά τους ἀπαρατήρητος.

Ὁ Αὐγ. Κόντ (Auguste Conte 1798—1857), ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Θετικισμοῦ, ἀνῆκε σὲ Καθολικὴ καὶ Νομιμόφρονα οἰκογένεια. Ἐξ ἐπαγγέλματος καθηγητὴς τῶν Μαθηματικῶν δοκίμασε γρήγορα τὴν ἐπιρροὴ τοῦ περίφημου Σαιν Σιμόν, ἐνὸς μυστικοπαθῆ σοσιαλιστῆ, ὁ ὁποῖος τράβηξε δυνατὰ κι ἄλλους ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Κόντ. Ἡ σχέση τοὺς βάσταξε τέσσερα χρόνια, ὅποτε μάλλωσαν. Ὁ χαρακτῆρας τοῦ Κόντ ἀλήθεια ἦταν τέτοιος, πὺ ἔκανε ἀδύνατη τὴ διαρκῆ συνεργασία μαζί του, ἐκτὸς ἂν ὁ Σαιν Σιμόν συμφωνοῦσε ἀπόλυτα μὲ τὶς γνώμες του καὶ ὑποτασσόταν στὴ θέλησή του. Σὲ μιὰ κατοπινὴ περίοδο ὁ Κόντ πέτυχε κάποια

καλοπληρωμένη θέση στὸ Πολυτεχνεῖο, μὰ τὴν ἔχασε πάλι ἕξ αἰτίας τῶν ὑβριστικῶν φράσεων, μὲ τὶς ὁποῖες μίλησε γιὰ τοὺς συναδέλφους του. Τὰ μετέπειτα χρόνια του τὰ ἔζησε μὲ μικρὰς ἐπιχορηγήσεις πού τοῦ ἔκαναν οἱ θαυμαστές του.

Ὁ Κόντ μισοῦσε καὶ περιφρονοῦσε τὸν Πλάτωνα, προτιμῶντας ὡς φιλόσοφο πέρα πέρα τὸν Ἀριστοτέλη. Κατὰ βάθος ὁμως θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρεῖται Πλατωνικὸς καὶ ὄχι Ἀριστοτελικός, διότι ἔβαζε τὴ γνώση πάνω ἀπ' ὅλα ὡς μέσο γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς κοινωνίας, πάνω σὲ θεμέλια ἰδανικῆς ζωῆς. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ φιλοσοφία του ὀνομάζεται **θετική**, γιὰ νὰ ξεχωρίζη δηλ. ὡς ἀνοικοδομητική, ἀπὸ τὴν καθαρὰ ἀρνητικὴ σκέψη τῆς Ἐπαναστάσεως. Δεύτερη διαφορὰ τῆς φιλοσοφίας του εἶναι, τὸ ὅτι ἀσχολεῖται μὲ γεγονότα πραγματικὰ καὶ ὄχι μὲ τὶς φαντασιοπληξίες τῆς Θεολογίας καὶ τ' ἀφηρημένα πράγματα τῆς Μεταφυσικῆς.

Ἡ θετικὴ ἐπιστήμη δὲν ἐξηγεῖ τὰ φυσικὰ γεγονότα οὔτε μὲ τὴν ἐπέμβαση ὑπερφυσικῶν ὄντων, οὔτε μὲ τὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις ἀφηρημένων ἐννοιῶν, ἀλλὰ μὲ τοὺς ἐπαληθεύοντας νόμους τῆς διαδοχῆς καὶ τῆς ὁμοιότητος.

Πρῶτος ὁ Turgot ξεχώρισε τὶς θεολογικὰς μεταφυσικὰς καὶ μηχανικὰς ἐρμηνεῖες, ὡς διαδοχικὰ στάδια μιᾶς ἱστορικῆς ἐξελίξεως (1750). Πρῶτος ὁ Χιούμ ξεχώρισε τὶς σχέσεις τῆς διαδοχῆς καὶ τῆς ὁμοιότητος, ὡς τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς πραγματικῆς γνώσεως (1739). Ὁ Κόντ μὲ τὴ συνθετικὴ μεγαλοφυΐα τοῦ 19ου αἰῶνα, συνδύασε πρῶτος τὶς χωριστὰς αὐτὰς εἰσηγήσεις μὲ πολλὰς ἄλλες ἰδέες σὲ μιὰ πλατεῖα θεωρία τῆς ἀνθρώπινης προόδου, πού ἀναπτύσσεται στὸν 5ο καὶ στὸν 6ο τόμο τῆς **Θετικῆς Φιλοσοφίας** του — τὸ καλύτερο σχεδιαγράφημα Γενικῆς Ἱστορίας, πού γράφτηκε ποτέ.

Τὶς θετικὰς ἐπιστῆμες τὶς χωρίζει σὲ δυὸ μεγάλας κατηγορίας. Στὶς **συγκεκριμένες**, πού ἀσχολοῦνται μὲ τὰ πραγματικὰ φαινόμενα ὅπως παρουσιάζονται στὸ χῶρο καὶ στὸ χρόνο καὶ στὶς **ἀφηρημένες**, γιὰ τὶς ὁποῖες ἀσχολεῖται μόνο ἡ φιλοσοφία, πού μελετᾶ καὶ τοὺς νόμους τους. Ἡ σπουδαιότερη ἀπὸ τὶς ἀφηρημένες ἐπιστῆμες εἶναι ἡ Κοινωνιολογία, τὴν ὁποία ὁ Κόντ διεκ-

δικεῖ ὡς ἀποκλειστικὰ δικό του δημιούργημα. Ἡ μελέτη τῆς ἀπαιτεῖ προηγούμενη γνώση τῆς Βιολογίας, καὶ ἀντὶ τῆς Ψυχολογίας ποὺ παραγκωνίζεται ὡς μεταφυσικὴ πλάνη, γνώση τῆς Φρενολογίας. Στὶς συγκεκριμένες πάλι ἐπιστῆμες — ἐπιστήμη τῆς ζωῆς — κάνει τὴν ἐξῆς κατάταξη: Μαθηματικὰ (Ἀριθμητικὴ—Γεωμετρία) ποὺ εἶναι ἡ βάση ὅλων, Ἀστρονομία, Φυσικὴ καὶ Χημεία.

Σὲ μεταγενέστερη περίοδο ἡ Ἠθικὴ ἔμπαινε ὡς ἑβδομῆ βασικὴ ἐπιστήμη ἐπικεφαλῆς ὅλης τῆς Ἱεραρχίας.

Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ ἀποκαλύπτονται μερικὰ σοβαρὰ ἐλαττώματα στὴν ἐπιβλητικὴ λογικὴ τοῦ διαγράμματος αὐτοῦ. Ἡ Ἀστρονομία ὡς συγκεκριμένη ἐπιστήμη ἔπρεπε νὰ ἔχη ἀποκλειστῆ ἀπὸ τὴ σειρά, διότι ἡ παραδοχὴ τῆς ὀφείλεται ὅπως φαίνεται, στὸ ἱστορικὸ γεγονὸς ὅτι οἱ γενικώτεροι νόμοι τῆς Φυσικῆς ἐξακριβώνονταν μὲ τὴ μελέτη τῶν οὐρανίων φαινομένων. Μὰ γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἡ Γεωλογία δὲν εἶναι πιά δυνατὸ νὰ ἀποκλείεται, διότι τὰ ὑπομνήματά της ὀδήγησαν στὴν ἀναγνώριση τῆς ἐξελίξεως τῆς ζωῆς· ἢ ἂν ἔπρεπε ἡ ἐξέλιξη νὰ ἀνάγεται στὶς συγκεκριμένες ἐπιστῆμες τῆς Ζωολογίας καὶ τῆς Βοτανικῆς κατὰ τὴν ἴδια λογικὴ, θὰ ἔπρεπε ἡ ἀνθρώπινη πρόοδος νὰ θεωρεῖται κλάδος τῆς Γενικῆς Ἱστορίας — αὐτὸ ἀλήθεια τὸ κάνει ὁ Κόντ στὸν 5ο καὶ στὸν 6ο τόμο του—καὶ θὰ ἦταν καλύτερα γι' αὐτὸν ἂν εἶχεν ἐπίσης μελετήσῃ τὴν κοινωνικὴ στατικὴ μὲ τὴν ἱστορικὴ μέθοδο. Στὴν πράγματικότητα ὁ τόμος μέσα στὸν ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι καθορίζονται οἱ νόμοι τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας, περιέχει μόνον ἓνα κεφάλαιο γιὰ τὸ ζήτημα καὶ αὐτὸ πολὺ ἰσχνό, ἐπειδὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ μερικὲς μᾶλλον ἐπιπόλαιες παρατηρήσεις γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ καὶ τὴν κατανομὴ τῆς ἐργασίας. Βέβαια τὸ ζήτημα ἐξετάζεται πληρέστερα στὸ μεταγενέστερο ἔργο τοῦ συγγραφέα τῆ *Θετικῆ Πολιτικῆς*.

Μὰ αὐτὸ περιλαμβάνει ἀπλῶς τὸ σχέδιό του γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας τοῦ μέλλοντος καὶ ἔτσι θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρεῖται ὄχι ἐπιστήμη ἀλλὰ τέχνη. Ἡ θετικιστικὴ θεωρία τῆς κοινωνικῆς δυναμικῆς, εἶναι ὅτι ὅλοι οἱ κλάδοι τῆς γνώσης περνοῦν ἀπὸ τρία διαδοχικὰ στάδια, ποὺ ἔχουν ἤδη περιγραφεῖ, τὸ

Θεολογικό, τὸ Μεταφυσικὸ καὶ τὸ Ἐπιστημονικόν. Καὶ ἡ πορεία αὐτὴ συνοδεύεται ἀπὸ μιὰ παράλληλη ἐξέλιξη ὅσον ἀφορᾷ τὴ διακυβέρνηση, ἀπὸ τὸ στρατοκρατικὸ στὸ βιομηχανικὸ καθεστῶς, μέ μιὰ ἐπιστημονικὴ ἢ μεταβατικὴ περίοδο, πού ἀνταποκρίνεται στὴ μεταφυσικὴ φιλοσοφία. Στὸ στάδιο τοῦτο, θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσωμε, ὅτι ὁ παραλληλισμὸς εἶναι ἀπλῶς τυχαῖος. Μιὰ ἐπιστημονικὴ ἄποψη τῆς φύσεως καὶ μιὰ βαθειὰ γνώση τῶν νόμων τῆς εἶναι βέβαια πολὺ πιὸ βοηθητικὴ στὴ βιομηχανία, ἀπὸ μιὰν ἄποψη μὲ δεισιδαιμονίες· εἶναι ὅμως ἐπίσης πιὸ εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν ἀστελεσματικὴ καταδίωξη τοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος στὴν πραγματικότητά εἶναι βιομηχανία ὅπως οἱ ἄλλες.

Οὔτε φαίνεται, σύμφωνα μὲ τὴ νεώτερη ἐμπειρία, ὅτι ἡ κυβέρνηση μιᾶς χώρας στὰ χέρια τῶν μεγάλων κεφαλαιούχων — πρᾶγμα πού πρότεινε ὁ Κόντ, θὰ ἦταν λιγώτερο στρατοκρατικὴ στὴ γενικὴ τῆς διάθεση, (κλίση), ἀπὸ τὶς κοινοβουλευτικὰς κυβερνήσεις, πού καταδικάζει ὡς «μεταφυσικὰς». Πράγματι, τὴ σημερινὴ ἀπέχθεια πού τρέφομε γιὰ τὸν πόλεμο μᾶς τὴν ἐμπνεύσανε μᾶλλον οἱ θεολόγοι καὶ οἱ μεταφυσικοί, παρὰ οἱ ἐπιστήμονες.

Ἡ μεγάλη ἰδέα τοῦ Κόντ γιὰ τὴ ζωὴ, ὅτι οἱ θετικὲς Ἐπιστήμες φιλοσοφικὰ συστηματοποιημέναι, εἶναι προορισμέναι νὰ προσφέρουν τὴ βάση μιᾶς νέας θρησκείας, ἀνώτερης ἀπὸ τὸν Καθολικισμὸ σὲ κοινωνικὰ ἀποτελέσματα, φαίνεται πλάνη, πού τὴν κληρονόμησε ἀσφαλῶς ἀπὸ κάποια ἀπὸ τὶς ἀγαπητὰς του ἀντιπάθειαι, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα. Ξεπηδᾷ μέσα ἀπὸ μιὰ βαθειὰ παρανόηση γιὰ ὅ,τι εἶχε κάνει ὁ Καθολικισμὸς καὶ ἀπὸ ἄλλη μιὰ ἐξίσου βαθειά, γιὰ τὰ μέσα μὲ τὰ ὁποῖα ἐργαζόταν ὁ καθολικὸς κληρὸς. Παρὰ τὶς ἀρνήσεις τοῦ Κόντ, ἡ ἐνέργεια ἐκείνη ἔπιασε ὄχι μὲ ἐκκλήσεις πρὸς τὴν καρδιά, ἀλλὰ μὲ ἐκκλήσεις πρὸς τὴ μέλλουσα ἐκείνη κρίση, μὲ τὴν ὁποῖα εἶχε συνδυαστῆ ἡ διδασκαλία τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς μετριοπάθειας, ἀπὸ τὸν Ἅγιον Παῦλον, τὸν ὑποτιθέμενον πρόδρομόν του στὴ θρησκεία, ὅπως ὁ Ἄριστοτέλης ἦταν πρόδρομὸς του στὴ φιλοσοφία.

Ἡ λατρεία τῆς Ἀνθρωπότητος, ἢ ὅπως ὀνομάστηκε καλύτερα, ἡ Θεοτεία τοῦ Ἀνθρώπου, εἶναι μεγάλη καὶ ἐμπνέουσα σκέψη. Μόνον πού δὲν εἶναι θρησκεία ἀλλὰ ἰδέα μεταφυσικὴ, τὴν

ὅποια ἔβγαλεν ὁ Κόντ ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ μέσον αὐτῶν ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴν Ρώμην καὶ ἀπὸ τοὺς οὐμανιστὲς καὶ τοὺς Στωϊκοὺς τῶν Ἀρχαίων Ἀθηναίων.

Ὁ Ι. Σ ΜΙΛΛ

Ὁ Ἰωάννης Στ. Μίλλ (I. S. Mill 1806 1873) ἦταν ὅπως ὁ Κόντ Πλατωνικὸς μετὰ τὴν ἄποψη ὅτι ἐκτιμοῦσε τὴν γνώσιν κυρίως, ὡς ὄργανο γιὰ τὴν κοινωνικὴν μεταρρύθμιση. Ἀνατράφηκε ἀπὸ τὸν πατέρα του Ἰάκωβον Μίλλ (1773-1836) καὶ τὸν Ἰερεμία Μπένταμ σὰν προφήτης τοῦ νέου ὠφελιμισμοῦ, ὅπως ὡς ἓνα σημεῖο εἶχε διαπαιδαγωγηθῆ καὶ ὁ Κόντ ἀπὸ τὸ Σ. Σιμόν, γιὰ τὴν ἐγκατάστασιν μιᾶς νέας τάξεως ἐκείνης, τὴν ὅποια εἶχε καταστρέψει ἡ ἐπανάστασις. Ὁ Μίλλ ὅμως εἶχεν ἀνατραφῆ πάντως ἐν ἡλικίᾳ τῆς Ἑλληνικῆς ἐλευθερίας μᾶλλον, παρὰ μετὰ τὴν παράδοσιν τοῦ Ρωμαϊκοῦ δεσποτισμοῦ· ἐξ ἄλλου καὶ οἱ δύο εἶχαν ἐπηρεασθῆ πολὺ στὰ νιάτα τους ἀπὸ τὸ ρωμαντισμὸν τῆς ἐποχῆς.

Ἡ λατρεία πρὸς τὰς γυναῖκες, πού ξανάζησε ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἰπποτισμοῦ μπῆκε μέσα εἰς τὸ ρωμαντικὸν κίνημα· καὶ μπορούμε σχετικῶς ν' ἀναφέρωμε, ὅτι ὁ Μίλλ ὀνόμαζε τὴν Κυρία Ταϊλόρ, πού τὴν ἐρωτεύτηκε στὰ 24 τοῦ χρόνιου καὶ τὴν πανδρεύτηκε μετὰ 18, ἐμπνευστὴ καὶ ἐν μέρει δημιουργὸν τοῦ κάθε τι πού ἦταν καλὸ μέσα εἰς τὰ συγγράμματά του. Ἐνῶ ὁ Κόντ ἀποδίδει τὸ θρησκευτικὸν προσηλυτισμὸν του εἰς τὴν Κυρία Κλοτίλδη ντε Βῶ, πού τὴν ἐρωτεύτηκεν ὅταν ἦταν μεσήλικας. Φαίνεται ὅμως πιθανόν, ἀπὸ τὰ λίγα πού ξέρομε γιὰ τὴν Κυρία Ταϊλόρ — εἰς τὴν ὅποια ὁ Καρλάυλ ἀποδίδει «ὀξύτερην γνώσιν καὶ βασιλικώτερην θέλησιν» ὅτι ἡ ἐπιρροή της ἦταν ἡ ἀντίθετος ὄψις τῆς ἐπιρροῆς τῆς Κλοτίλδης. Δηλαδή ἐκείνη εἶχε προσδέσει τὸν Μίλλ ἀκόμη πλεονεκτήματα εἰς τὴν ὑπόθεσιν τοῦ καθαροῦ λογισμοῦ.

Ἀναφέραμε πῶς ὁ Μεταφυσικὸς Ἀγνωστικισμὸς τοῦ Κάντ εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἀπὸ τὸν Χάμιλτον ἐναντίον τοῦ Κουζέν Λίγο ἀργότερον ὁ Χήουελ, ὁ ἱστορικὸς τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν εἰς τὸ Cambridge ἔφερε τὴν Καντιανὴν θεωρίαν τῆς ἀναγ-

καίας ἀλήθειας, σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἐμπειρισμὸ τῆς Λαϊκῆς Ἀγγλικῆς σκέψης καὶ τὴν **Κατηγορικὴ προστακτικὴ** τοῦ Κάντ ἀκόμη σὲ πῶς ἐκδηλη ἀντίθεση, πρὸς τὴν ὠφελμιστικὴ ἠθικὴ τοῦ Μπένταμ. Ὁ Μίλλ λοιπὸν ὅπως εἶχε μορφωθῆ μὲ τὴ συνειρμικὴ ψυχολογία καὶ μέσα στὴν κεντρικὴ γραμμὴ τῆς Ἀγγλικῆς ἐπιστημονικῆς παραδόσεως, ἀπέρριπτε τὸ Γερμανικὸ ἀπριορισμὸ ὡς λανθασμένο, ἐνῶ εἰδικώτερα, τὸν μισοῦσε, ὡς ἐπικίνδυνον ἐχθρὸ κατὰ τὴ γνώμη του, κάθε κοινωνικῆς προόδου.

Διότι γι' αὐτόν, ἐκεῖνο πὺ οἱ ἄνθρωποι ὀνόμαζαν διαισθήσεις τους, εἴτε θεωρητικὲς εἴτε πρακτικὲς, ἦταν ἀπλῶς σεβάσιμες προλήψεις, μέσα στὶς ὁποῖες εἶχαν ἀνατραφεῖ καὶ πὺ τὴν ἀντιφατικότητά τους δὲν μπορούσαν νὰ τὴ συλλάβουν. Ὁ Κόντ ἐξηγοῦσε παρόμοια τὸ μεταφυσικὸ στάδιο τῆς σκέψης ὡς ἀνύψωση σὲ ἀρχὲς ἀναλλοίωτες ὀρισμένων ἀφηρημένων ἰδεῶν, πὺ ἡ ἀξία τους — ἂν εἶχαν κάποια ἀξία — ἦταν ἀπλῶς σχετικὴ καὶ προσωρινή. Ὁ Μίλλ μὲ τὶς ἱστορικὲς του γνώσεις, θὰ μπορούσε νὰ εἶχε θυμηθῆ ὅτι ἡ διανόηση τοῦ παρελθόντος, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, δὲ δείχνει τέτοια σχέση τοῦ διαισθητισμοῦ καὶ τῆς ἀκινήσιας, ἢ ἀντιδράσεως, ἐνῶ ἐμπειρικοὶ ὅπως ὁ Χόμπς καὶ ὁ Χιούμ ὑπῆρξαν πολιτικοὶ Τόριες. Μὰ στὴν ἐποχὴ του, ἡ ἀργιολογία φιλοσοφία βιάδιζε χέρι-χέρι μὲ τὸ συντηρητισμὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους καὶ γι' αὐτὸ ἐπιχείρησε νὰ τὴν συντρίψει μέσα στὸ ἔργο του **Σύστημα Λογικῆς** (1843).

Ἡ Λογικὴ τοῦ Μίλλ, ἡ σπουδαιότερη Ἀγγλικὴ συμβολὴ στὴ φιλοσοφία ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χιούμ, βασίζεται στὴ θεωρία τῆς γνώσεως τοῦ τελευταίου, βελτιωμένη καὶ συμπληρωμένη μὲ μερικὲς Γερμανικὲς καὶ Γαλλικὲς ἰδέες.

Ἐχει γίνε ἀποδεκτὴ ἡ ἰδέα τοῦ Κάντ, ὅτι οἱ Μαθηματικὲς ἀλήθειες εἶναι συνθετικὲς καὶ ὄχι ἀναλυτικὲς. Αὐτὸ δὲν περιέχεται μέσα στὴν ἰδέα τοῦ δυὸ καὶ δυὸ κάνουν τέσσερα, οὔτε στὴν ἰδέα τῶν δύο εὐθειῶν γραμμῶν, πὺ δὲ μπορούν νὰ περικλείσουν ἓνα χῶρο. Τέτοιες προτάσεις εἶναι πραγματικὲς προσθήκες στὴ γνώση μας καὶ μόνο ἡ ἐμπειρία μᾶς δικαιώνει ὅταν τὶς δεχόμαστε. Ἐκεῖνο πὺ ἀποτελεῖ τὴν ἰδιαίτερη βεβαιότητά τους εἶναι, ὅτι μπορούν νὰ ἐπαληθεύσουν μὲ δοκιμὴ πάνω σὲ φαν-

ταστικούς ἀριθμούς και γραμμές, χωρίς ν' ἀναφεροῦν σὲ ἔξω-
τερικὰ ἀντικείμενα.

Ἄλλὰ μὲ ποιὸ δικαίωμα ἀπὸ τῆ διανοητικῆ ἐμπειρία κά-
νομε γενίκευση σὲ κάθε ἐμπειρία, ὁ Μίλλ δὲν ἐξηγεῖ.
Τὴν ἀνάλυση τῆς αἰτιότητος τοῦ Χιούμ σὲ προτεραιότητα και
ἀκολουθία φαινομένων τῆ δέχτηκεν ὁ Μίλλ, ὅπως τὴν παραδέ-
χτηκε και ὁ Κάντ· ὁ νόμος ὅμως ὅτι κάθε ἀλλαγὴ πρέπει νὰ
ἔχη μιὰν αἰτία, ἐπιβεβαιώνεται μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια ἀπὸ τὸ
Δρα Thomas Brown (1778—1820) μᾶλλον παρὰ ἀπὸ τὸ Χιούμ.
Ἡ ὅλη ἡ παροῦσα κατάσταση τοῦ σύμπαντος ὅπως τὴν ἔθε-
σεν ὁ Λαπλάς, εἶναι προῖον ὅλης τῆς προηγούμενης καταστάσεώς
του. Τὴν ἀλήθεια ὅμως αὐτὴ τῆ γνωρίζομε μόνο μὲ τὴν ἐμπει-
ρία και μποροῦμε νὰ νοήσωμε μιὰ κατάσταση πραγμάτων, ἐκεῖ
πὺ τὰ φαινόμενα διαδέχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο μὲ διαφορετικὸ
νόμο, ἢ και χωρίς κανένα νόμο.

Ἡ Μίλλ ὁ ἴδιος ἦταν πρόθυμος νὰ πιστέψη, ὅτι ἡ αἰτιό-
τητα δὲν ἐπαληθεύει σὲ κάποιο πολὺ μακρυνὸ σημεῖο τοῦ χώρου.
Ἄν και τὶ διαφορὰ θὰ μποροῦσε νὰ φέρη ἡ ἀπόσταση, ἐκτὸς
ἂν τῆ θεωρήσωμε αἰτιώδη, — πρᾶγμα πὺ θὰ ἦταν ἐπιβεβαίωση
τοῦ νόμου — δὲ μᾶς ἐξηγεῖ. Οὔτε μᾶς λέει ποιά ἐγγύηση ἔχομε
γιὰ νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ αἰτιότητα ἰσχύει καθ' ὅλο τὸ χρόνο, ἢ
σὲ μιὰ μελλοντικὴ χρονικὴ στιγμή. Ἐγγύτατη πρὸς τὸ νόμο τῆς
γενικῆς αἰτιότητος, ἡ ἐπαγωγικὴ ἐπιστήμη στηρίζεται πάνω στὴ
δοξασία περὶ τῶν φυσικῶν εἰδῶν. Τὸ ὑλικὸ σύμπαν εἶναι γνω-
στὸ ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀριθμὸ σῦσιων, δηλ. ἀπὸ τὰ χημικὰ στοι-
χεῖα και τοὺς συνδυασμούς τους, ἔτσι σχηματισμένους, ὥστε μιὰ
σειρὰ ἀπὸ χαρακτηριστικὲς ιδιότητες συνδυάζονται ἀναλλοίωτα
μὲ ἄπειρες ἄλλες ιδιότητες.

Ἔτσι ἂν σὲ μιὰ ξένη χώρα, ἓνα κάποιο ὄρυκτὸ ἀνταπο-
κρίνεται στὶς συνηθισμένες δοκιμὲς γιὰ τὸ ἀρσενικό, ξέρομε ὅτι
μιὰ ὀρισμένη δόση ἀπὸ αὐτὸ φονεύει και εἴμαστε ἐξίσου βέ-
βαιοι ὅτι ἂν ἡ φασματοσκοπικὴ ἐξέταση ἑνὸς νέου ἄστρου πα-
ρουσιάζη τὶς χαρακτηριστικὲς γραμμὲς σιδήρου, ὑπάρχει στὸ μα-
κρυνὸ αὐτὸ φωτεινὸ σῶμα κάποιο μέταλλο, πὺ ἔχει ὅλες τὶς
ιδιότητες τοῦ γνωστοῦ σιδήρου τῶν μεταλλείων μας. Σύμφωνα

μὲ τὸ Μίλλ ἔχομε δίκιο πὺ βγάλαμε τὸ καθολικὸ ἐκεῖνο συμπέ-
ρασμα στηριζόμενοι πάνω σὲ μιὰ μόνη αὐθεντικὴ παρατήρηση, διότι
ξέρομε ἀπὸ ἀναρίθμητες ἄλλες παρατηρήσεις πάνω σὲ γήινα σώ-
ματα, ὅτι φυσικὰ εἶδη πὺ ἔχουν τέτοιες ἐνδεικτικὲς ἰδιότητες
ὑπάρχουν, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει οὔτε ἓνα παράδειγμα οὐσίας πὺ νὰ
ἔχη ἐκεῖνες τὲς ἰδιότητες χωρὶς τὲς ὑπόλοιπες. Γιὰ τὸ Μίλλ ὅπως
καὶ γιὰ τὸ Χιούμ, πραγματικότητα σημαίνει καταστάσεις συνει-
δήσεως καὶ τὲς μεταξὺ τους σχέσεις. Τὴν ὕλη τὴν ὁρίζει ὡς μιὰ
διαρκῆ δυνατότητα ἐξωτερικῆς ἐμπειρίας. Ἡ διάνοια ὡς διαρκῆ
δυνατότητα σκέψεως καὶ αἰσθήματος. Ὁ δεύτερος ὅμως ὁρισμὸς
εἶναι ἀποδεδειγμένως μὴ ἱκανοποιητικὸς. Διότι ἓνα ρεῦμα σκέ-
ψεων καὶ αἰσθημάτων, πὺ ἀποδείχτηκε ἀπὸ τὴ μνήμη ὅτι ἔχει
συνείδηση ἑαυτοῦ, φαίνεται πὺς εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἓνα
ἀπλὸ ρεῦμα. Ὅλες οἱ ἐρμηνεῖες πρέπει νὰ καταλήγουν σ' ἓνα
ὑστατο ἀνεξήγητο. Ὁ Θεὸς μπορεῖ νὰ νοηθῆ ὡς σειρὰ σκέψεων
καὶ αἰσθημάτων, πὺ προεκτείνεται στὴν αἰωνιότητα καὶ εἶναι
λογικὰ ὑποστηρίξιμη ἢ ὑπόθεση, ὅτι ἡ τάξη τῆς φύσεως ἦταν
σχεδιασμένη ἀπὸ ἓνα τέτοιο ὄν, ἂν καὶ ὁ ὄγκος τῶν βασάνων,
πὺ ὑποφέρουν τὰ ζωντανὰ πλάσματα ἀποκλείει τὴν ἰδέα ἐνὸς
Δημιουργοῦ εὐεργετικοῦ καὶ παντοδύναμου συνάμα. Καὶ ἂν ἡ
Δαρβίνεια θεωρία εἶχε θεμελιωθῆ, ἢ ὑπόθεση μιᾶς διάνοιας
πὺ κάνει σχέδια θὰ κατέρρεε. Ὁ Μίλλ προσωπικὰ δὲν πίστευε
οὔτε στὸ Θεὸ οὔτε στὴ μέλλουσα ζωή.

Στὴν ἠθικὴ ὁ Μίλλ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὁ δημιουργὸς ἐκεί-
νου, πὺ ὁ Ἐρ. Σίντβικ στὸ ἔργο του *Μέθοδοι Ἠθικῆς* (1874),
ὀνόμαζε *Καθολικιστικὸ Ἠδονισμὸ*. Σὶ Ἄγγλοι ἠθικολόγοι τοῦ
18ου αἰῶνα εἶχαν προβάλει ὡς ἰδεώδη σκοπὸ τῆς δράσεως, τὸ:
Μεγαλύτερη εὐτυχία τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ· δὲν ὑποστή-
ριζαν ὅμως ὅτι μποροῦσε κανεὶς νὰ περιμένῃ, πὺς κάθε ἄτομο
θὰ ἐπιδίωκε τίποτ' ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δική του τὴν εὐτυχία· ἐνῶ
ὁ Μπένταμ (1748—1832) ἐπιζήτησε τὴν σύμπτωση καὶ τῶν δύο.

Ὁ Κάντ ἀποδείκνυε ὅτι ὁ νόμος τοῦ δικαίου, ἀπόκλειε ἓνα
τέτοιο συμβιβασμὸ καὶ μιὰ κρίση πὺ ἔπαθε ὁ Μίλλ, τὸν ἔκανε
νὰ υἱοθετήσῃ τὸ ἴδιο συμπέρασμα. Κατόπιν ἐσύγχυσε μᾶλλον
τ' ἀποτελέσματα, ξεχωρίζοντας τὲς ἀπολαύσεις σὲ ὑψηλὲς καὶ σὲ

ταπεινές, αφήνοντας στους ειδικούς να όρίσουν ποιές απαλαύσεις έπρεπε να προτιμώνται. Το καθολικιστικό μέτρο κανονίζει το ζήτημα πρόχειρα εκτιμώντας τις απολαύσεις ανάλογα με την κοινωνική τους ωφέλεια.

Ο Μίλλ συμφωνούσε πέρα πέρα με τη γνώμη του Κόντ για την κοινωνική όργάνωση, που τη θεωρούσε ως μέσο προς τον ήθικό σκοπό.

Αλλά έπηρεασμένος από τις Άγγλικές και Προτεσταντικές παραδόσεις του, δέν πίστευε στη δημιουργία μιās νέας πνευματικής δύναμης, με τέλειο θρησκευτικό κώδικα και τυπικό, που θα ήταν το καλύτερο μέσο για το σκοπό αυτό. Κατά τη γνώμη του το πρώτο που έπρεπε να προσεχτη ήταν οι αξιώσεις του άτομου να εκτείνη την έλευθερία της σκέψης και της δράσης του και όχι να την περιορίση. Δεύτερο ζήτημα—αν ύπάρχη καθόλου δευτερο—έρχόταν ή ανάγκη να μεταρρυθμιστη ή αντιπροσωπευτική κυβέρνηση πάνω στη γραμμή μιās πλατειās είλικρίνειας και ένδς αναπροσαρμοσμένου εκλογικού συστήματος, με πολλαπλή ψηφοφορία, που να την καθορίζη ή αξία· τέλος να δοθη ψηφος στις γυναίκες και να βρεθη ό τρόπος με τον όποιο οι μειοψηφίες να αντιπροσωπεύονται ανάλογα με τον αριθμό τους.

Το πρόβλημα της φτώχειας έπρεπε να έξεταστη σχετικά με τον περιορισμό στην αύξηση τσϋ πληθυσμού και με το μέγεθος της κληρονομούμενης ιδιοκτησίας, που το ανώτατό της όριο έπρεπε να μñν ξεπερνά ένα λογικά απαραίτητο μέτρο.

Ανάμεσα στους εύγενείς χαρακτήρες που παρουσιάζει ή ιστορία της φιλοσοφίας, μπορούμε να διακρίνωμε τους ήρωϊκούς τύπους και τους άγιους... Στους πρώτους, κατά τους νεώτερους χρόνους ανήκουν ό Τζιορντάνο Μπροϋνο, ό Φίχτε και ως ένα σημείο ό Κόντ. Στους τελευταίους, ό Σπινόζα, ό Μπέρκλεϋ κι ό Κάντ. Στη δευτερη κατηγορία μπορούμε βέβαιη να προσθέσωμε τον Ί. Σ. Μίλλ, τον όποιο ό Γλάδστων όνόμαζε «Άγιο του Όρθολογισμού» και για τον όποιο ό Αϋγ. Λάγκελ είπε: «Ήταν όχι ό είλικρινής, ήταν ή είλικρίνεια ή ίδια».